

CONJUMINAR LLENGUA I NATURA. FITONÍMIA. I

*De Floreta sens nom (de Teodor Llorente)
als missatges continguts en els noms dels agrets
Oxalis pes-caprae*

Daniel Climent Giner
(Catedràtic d'institut; jubilat. Etnobotànic)

Nota de l'equip directiu d'*Aula de Lletres*. Tenim la satisfacció de publicar un article d'un docent que, alhora que és un valencianista històric, és una persona profundament identificada i enamorada de la seua ciutat: Alacant, a on va nèixer (1952) i ha passat la vida. Llicenciat en Química i màster en Didàctica de les Ciències, ha sigut professor de Ciències de la Natura durant 37 anys en la capital valenciana meridional. De jove, elaborà un llibre mític per a molts valencians (*Les nostres plantes*, Alacant, 1985, 1987). Posteriorment, va ser autor de *Les nostres plantes: una aproximació multidisciplinària al món vegetal de les nostres terres* (Alacant, 1992), i coautor de *Les formacions vegetals de la ciutat d'Alacant* (amb Carles Martín Cantarino; 1990) i *Herbari: viure amb les plantes* (amb Ferran Zurriaga, un altre docent històric; 2012). També ha escrit diversos llibres escolars i unes quantes guies de camp. Va ser el primer docent que va fer classes en valencià en la ciutat d'Alacant. Participà en l'organització de les primeres Escoles d'Estiu de Dénia i Elx. Durant 9 anys, va ser assessor i director del Centre de Professors d'Alacant. La seua activitat constant (en les classes i fora de les classes) l'ha portat a ser conferenciant habitual i col·laborador en revistes de divulgació de la ciència (*Mètode, Daualdeu, Espores, Ciències...*). Ha escrit molts articles referits a etnobotànica, a la didàctica de les ciències, a la història de la ciència i a la didàctica del valencià! Ha contribuït molt a fer conèixer (i a estimar) les plantes i el seu entorn cultural en moltes comarques valencianes, sobretot l'Alacantí, l'Alcoià, el Comtat, la Marina Alta, la Marina Baixa, les Valls del Vinalopó i el Baix Segura.

1. PLANTES, PERCEPCIONS I NOMS

Mai agraïrem prou l'abnegada faena de molts mestres d'escola i d'institut amb els seus alumnes, i la de colles d'ecologistes i d'excursionistes, que durant dècades i amb il·lusió desinteressada, han cavat, sembrat, trasplantat i regat amb tanta aigua com suor arbres i arbustos a les nostres serres i tossals.

El resultat han sigut plantacions ornades de plantes silvestres que es mostren inconspícues o ufanoses segons l'època; però, ¡ai!, que sovint esdevenen invisibles als ulls dels qui, encara que siguen amants de la natura, no han sigut educats per a reconèixer-les fins i tot quan es mostren en tota la seua bellesa.

Ara bé, qui no veu "floretes" difícilment veurà les relacions entre elles, amb l'ambient ecològic que les acull, i amb la història, natural i alhora cultural, que ha fet possible la seua presència.

I ben pocs dels visitants de la natura tenen l'afició que Teodor Llorente (1836-1911) glosava en el poema «Floreta sens nom» (1896):

*Quan passege al camp, m'agrada
(¡infantívola afició!),
cullir floretes silvestres,
quant més silvestres, millor.*

I no tant perquè les respecten i no vullguen arrancar-les sinó perquè ni tan sols les miren, ni les fotografien, i menys encara pregunten pel nom a qui pot saber-lo. Unes preguntes imprescindibles, sí, però que mancades de qui les formule potser dins de poc ja no tindran resposta.

Seguim llegint lo que diu el poeta de la Renaixença sobre les flors silvestres:

*Una trobí amagadeta
entre el fullaram del bosc [...]
—Quina és aquesta floreta?—
li preguntí a un vell pastor.
Me contestà: —¿Eixa floreta?
Una floreta sens nom. [...]*

El redescobriment de la natura inspira devoció a molta gent de ciutat, sí.

Això no obstant, encara no ha germinat una relació adequada entre esta devoció i la cultura que ha conformat la natura. Perquè la natura a què tenim accés no és *natural*, sinó *cultural*: és el resultat de segles d'interaccions, de diàleg, entre les generacions que ens han precedit i els maons específics (animals, vegetals, fúngics, edàfics) que poblaven les planes i les muntanyes, les platges i les marjals, els boscos i els bancals; o que pugnaven per substituir-se, o per introduir-s'hi a mesura que es modificaven les condicions ambientals.

2. LA FLOR DELS AGRETS ¿TÉ PREU?

Les plantes i els animals que capten els nostres ulls no sempre els *veiem*; a voltes ni tan sols quan els tenim davant. Potser perquè no els distingim o no els sabem mirar.

Per il·lustrar aquest fet contaré una petita anècdota (o, més aïna, un símptoma).

Es tracta d'un succeït que li va passar a una alumna meua de la fase pràctica del CAP (Curs d'Adaptació Pedagògica). Havíem treballat junts tot un any (primer, durant la fase obligada; després, voluntàriament). En el curs següent li van oferir una plaça en un col·legi de la ciutat d'Alacant; i allí va intentar aplicar les metodologies que havíem practicat. Un dia, dels descampats que vorejaven els accessos al col·legi va collir un bon grapat d'agrets o agrítols (nom botànic,

Oxalis pes-caprae), els quals havien crescut esponerosos després de les pluges pre-hivernals. En entrar a l'aula, els alumnes, contents de veure-la amb un ramell de flors a la mà, la van saludar amb una admiració inquisitiva: «¡Qué bonitas! ¿Dónde las has comprado?».

Els alumnes havien passat pel costat d'eixes flors, però no les havien vistes. I ara, admirats per la bellesa innominada que la professora duia a les mans, la pregunta era on les havia comprades; ni tan sols on les havia collides, ja que les coses boniques havien de tenir un preu i un lloc de compra. No un nom o un valor; només un preu.

I sovint no hi ha valor per la raó que no hi ha nom. Perquè el nom pot incentivar l'interés i, en consonància, el valor.

3. UN EXEMPLE D'ENGRANATGE ENTRE LLENGÜES I ALTRES MATÈRIES: LA REFLEXIÓ SOBRE EL NOM DELS AGRETS

Una llengua mira al futur si es manté com a instrument social útil; però si només es mira a si mateixa, o al passat, potser es condemna a servir per a estudis lingüístico-antropològics, perquè facenpràctiques els forenses de les llengües o els classificadors de cadàvers gramaticals, o per justificar els sous o els despatxos d'alguns a la Universitat.

El valencià, i en general el català, s'enfronta, al meu parer, a eixe repte. Un repte que difícilment es resoldrà si no es troba la manera de conjuminar, de combinar sinèrgicament, l'estudi de la llengua amb la seua aplicació immediata (sí, immediata, i no diferida ni acadèmicament sancionada). Haurà de ser una combinació fruit del diàleg amb les altres assignatures i amb la vida quotidiana (ciències i tecnologia, altres llengües i llenguatges, etc.); assignatures i vida que contínuament subministren material que, adequadament tractat des del punt de vista lingüístic, esdevindria un motiu d'avanç, d'enriquiment, d'apertura a nous coneixements i sentiments.

Per exemplificar-ho propose una reflexió al voltant dels noms amb els quals dissenyem dissenyem aquelles flors, *agrets*, *agritols*, i que ofereixen una ocasió d'or per expandir els coneixements, elaborar hipòtesis o connectar amb unes altres assignatures.

En primer lloc, eixos fitònims fan referència a *agre*, l'equivalent genèric d'àcid. I és normal, ja que totes dues paraules, *agre* i *àcid*, semblen procedir de l'indoeuropeu *ak-* ("que punxa"), la qual cosa ens remetria a unes altres paraules, com acètic, agut, agulla, agulló, acre, vinagre, etc.

Altrament, *agre* i *àcid* indiquen la mateixa propietat que s'expressa en el nom del gènere botànic, *Oxalis*; un mot que prové del grec *oxys*, 'que punxa, que pica, àcid', origen al seu torn d'un altre ben conegut, *oxigen* (i ¿veritat que pica, l'aigua oxigenada?); altrament, els òxids no metàl·lics, en combinació amb aigua originen, justament, els àcids oxàcids. Ja ho veiem: química i llengua, enllaçades.

Més enllà, els estudiants de biologia avançada poden encadenar el nom genèric *oxalis* amb l'àcid *oxàlic*, el del cicle de Krebs; i amb els *oxalats*, que provoquen els càlculs renals o pedres en el renyó. I tant els qui estudien química com biologia poden establir el lligam lingüístic entre el vinagre (<*vinum acre*) i el nom tècnic -i en certa mesura tautològic- d'àcid acètic.

I, per si no tinguérem poc amb eixes confluències, podem reflexionar al voltant de la segona part del nom botànic, l'específic *pes-caprae*, ('peu de cabra'), que ens obri nous escenaris.

Comprovem-ho. I comencem pel primer component del nom, *pes*.

Una advertència prèvia s'imposa, però: qualsevol professor de (qualsevol) llengua podria participar d'esta promíscua proposta de sinèrgia interdisciplinària; perquè pot expandir la llatina *pes-pedis*, 'peu', tant cap a la seua arrel o "passat", l'indoeuropeu, com cap a les seues derivacions o "futur-present".

De fet, es poden mostrar amb certa facilitat les relacions de l'ètim indoeuropeu *ped-* amb dos mots del grec antic: *podo-* *podo-*, "peu" i *pedon*, *pedon*, "sòl" (inicialment, amb el sentit d'"on xapen els peus").

Del primer nom deriven *podi* i *pòdium*, tots dos en el sentit "plataforma elevada on posar els peus"; i també *podologia*, o rama de la medicina dedicada a l'estudi dels peus i al diagnòstic i teràpia de les alteracions que poden patir; també se'n deriven trípode, octòpode, decàpode o miriàpode. I del segon, *pedon*, se'n deriva *pedologia*, la rama de la geografia dedicada a l'estudi general dels sòls (a l'estudi dels usos agronòmics es dedica l'edafologia).

L'indoeuropeu també ha sigut la base d'una altra llengua en la qual trobem un altre "fill" de l'indoeuropeu *ped-*: el llatí *pes-pedis*, del qual se'n deriven paraules com: *pedicura*, *pedal*, *pedestre*, *pedestal*, *bípede*, *quadrípede*, *impedir*, *peatge*, *ortopèdia*, *peduncle*....

Ara bé, si continuem amb l'exploració lingüística també podem trobar divergències entre llengües d'un origen comú; i al *peatón* castellà, el *piéton* francès, el *pedonale* italià, o el *pedestre* portugués, es contraposarien el valencià *vianant*

també plenament legítim des del punt de vista etimològic (com el *viandante*, compartit entre el castellà i l'italià).

Girem un poc més la rosca lingüística.

L'anglès és una mena de llengua “híbrida”, per dir-ho així i simplificadament, entre el germànic i el llatí: sobre una base anglo-saxona s'hi troben encastades nombroses paraules d'origen llatí. Doncs bé, el mot anglès per a vianant és *pedestrian*, derivat del *pes-pedis* llatí en comptes de l'equivalent germànic (que en anglès correspon a *foot* i en alemanya *Fuß*); un origen germànic sí que es troba en el mot alemany per a vianant: *Fußgänger* (“qui viatja amb els peus”).

El mot anglès em fa recordar que la primera vegada que vaig anar a Anglaterra i vaig veure els semàfors indicar cromàticament si podien passar o no els *pedestrian*, em vaig endur un ensurt; perquè vaig relacionar eixe mot amb *pederasta*, cosa evidentment falsa, però que no deixa de ser interessant com a motiu de reflexió lingüística. Així, mentre *pedestrian* prové del llatí *pes-pedis*, *pederasta* ho és d'un altre ètim grec, *pais-paidos* > *pedos*, (“fill”; genèricament “infant”); i este nom és al seu torn l'origen lingüístic tant dels admirables conceptes *pediatria* i *pedagogia* com dels repulsius *pedofilia* (en castellà, *pedofilia* o *paidofilia*) i *pederàstia*.

I arribem al tercer component del nom botànic dels agrets, *caprae*.

Doncs bé, del llatí *capra*, cabra, deriven l'adjectiu caprí o la constel·lació zodiacal de Capricorní. Altrament, en l'antiga terminologia dels àcids orgànics es recollien molts noms que feien referència a l'origen o a l'abundància relativa d'eixos àcids en determinades substàncies; és el cas dels àcids caproic, caprílic i càpric, dels quals intuïes d'immediat que es podien trobar a (la llet de) les cabres; ara, però, que es poden aconseguir aquests àcids amb uns altres procediments, aquells noms han sigut suplantats pels més tècnics d'hexanoic, octanoic i deca-noic, respectivament.

En definitiva, adequadament lligades les paraules permeten establir relacions sinèrgiques entre diferents assignatures; en aquest cas, ja ho hem vist, a partir del nom d'una humil herba que ens vam trobar pel camí hem obert la porta,

visitat i albirat les relacions entre tot un món ventall de llengües (indoeuropeu, llatí, grec, català, castellà, italià, portuguès, francès, anglés) i al seu torn ho hem entrellaçat amb matèries com química, geografia, geologia, bioquímica i natura.

I tot a partir del nostre mastegable agret i del seu nom botànic *Oxalis pes-caprae*: “agret que té la base de la tija com el *peu* d’una *cabra*”.

4. PLANTES I ECOSISTEMES: DEL LÈXIC A LA SINTAXI

Un dels aforismes més celebrats de la filosofia contemporània és la proposició 5.6 del *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921). L'autor, l'enginyer aeronàutic i filòsof Ludwig Wittgenstein, hi postul·la que “Els límits del meu llenguatge són els límits del meu món” [*Die Grenzen meiner Sprache bedeuten die Grenzen meiner Welt*].

I crec que té raó. I que convé insistir en això: les coses tan sols existeixen per a nosaltres si les detectem i segons com les interpretem, per a la qual cosa ens calen els noms. Els de les plantes, en el cas que ens ocupa.

Però, les plantes, els animals, els objectes de la natura, no tan sols els interpretem en funció de les paraules amb què han sigut expressats, sinó també en relació amb el context en el qual interactuen.

I pel que fa als paisatges, com a conjunt, més que veure’ls nosaltres els *llegim*; perquè d’una manera semblant a un llibre en el qual trobem lletres, paraules, frases, els elements que integren un paisatge (plantes, animals, relleu, etc.) són percebuts, valorats, interpretats, estimats o rebutjats en funció d’un context, el de la nostra manera d’entendre la natura o un lloc específic.

Les espècies, com les lletres, o fins i tot les paraules, no s’entenen aïllades sinó organitzades en *oracions* que anomenem ecosistemes. Els ecosistemes són les oracions de la natura i alhora els *fractals* de la Biosfera, del “llibre” o món en el qual vivim.

Això sí, i tornem al principi, la potència “lectora” de la realitat que percep cada persona s’assentarà tant en la seua riquesa lèxica com en la capacitat de reconèixer la sintaxi subjacent que lliga les parts; una sintaxi creada i transmesa per la col·lectivitat per poder interpretar les *oracions* o *fets* amb què s’expressa la natura, però que cadascú fa seua segons la pròpia història cultural, afectiva i intel·lectual, i del bagatge nominal del que disposa.

En eixe sentit la natura pot ser vista, sí; però segons com siga la mirada ens oferirà una imatge o una altra: de bellesa o de lletjor, d’harmonia o de caos, de vida o de mort, de missatge vivificant o de silenci improductiu.

Sí, d’un silenci com el que apunta Teodor Llorente:

*¡Quantes com ella, olvidades,
desconegudes de tots,
belles floretes de l'ànima,
se mustiguen en lo món!*

5. LA MIRADA INFORMADA PRECISA DELS NOMS

La mirada informada és una guia de lectura. I de lectura no tan sols dels textos sinó del món. Mirar adequadament pot oferir, amb només la fixació d’un instant, tot un tractat sobre la gramàtica de la natura: sobre la semàntica o valor de cada component; sobre l’ortografia -o forma canònica- de la mostra triada i els possibles errors; sobre la sintaxi o relacions entre els components; i sobre la prosòdia o èmfasi relatiu de cada element en el conjunt.

I la mirada informada, recolzada en la riquesa d’una llengua esdevenen un instrument per configurar opcions; i ho són en la mesura en què permeten que el passat siga condensat en un present capaç de mirar cap el futur.

I si s’aprèn a mirar s’aprèn a valorar. Per contra, mancats de la mirada informada ens arriquem a no conèixer el llibre de la natura; i en conseqüència a no valorar-lo.

Una cosa així s'expressa poèticament en la següent estrofa de Llorente:

[nota: *llor*: llorer; *gojar*: gaudir; *flairor*: olor]

*¡Quantes virtuts trepitjades!
¡Quants volers mal corresposts!
¡Quants martiris sense palma!
¡Quantes victòries sense llor!
¡Quantes glòries i belleses
que no obriren lo capoll;
i si, bledanes, l'obriren,
ningú gojà sa flairor!*

Per saber llegir la natura hem de conèixer les paraules que designen les espècies; com a mínim les més properes, les més conspicues, les més accessibles. I si no ens les ensenyen -com passa tan sovint- hem de preguntar per elles, com recomana al final el poema de Llorente:

*Poetes, reis de la citra,
que aneu collint brillants flors:
feu replega, feu replega
d'estes floretes sens nom.*

6. EL COR D'UNA LLENGUA: EL SENTIT DE LES PARAULES

Llengua i llenguatges han d'anar ensem.

Llengua acollidora dels llenguatges específics, des les múltiples formes d'expressar les realitats o de saber captar les formes d'expressar-se les mateixes realitats.

I les paraules són les peces que permeten captar i alhora expressar el sentit de les coses, de les idees, dels fets.

Això suposa un repte per als ensenyants, de totes les assignatures: el de trobar els textos que en ser llegits estimulen la gènesi d'idees, l'afany per anar més enllà, que superen els purés d'idees fixes, terminals, triturades per a ser engolides sense assaborir-ne els components.

Però textos de tota mena, no tan sols literaris, ni científics o tècnics; textos que poden trobar-se en forma d'objectes, senyals o símbols, en forma d'actes, seqüències o contextos que ens envolten o en el si dels quals participem. Paraules gramaticals i "paraules" objectuals de la natura i de la cultura en què vivim.

Sense lèxic, no hi ha aprenentatge lingüístic: els estudiants poden ensenyar-se a respondre lo que demanen els professors; a fer comentaris (avorrits) d'escrits (o «texts») que no els aporten res; participaran de la parafernàlia d'exàmens carregats d'anàlisis sintàctiques i de recitacions memorístiques de regles que no saben què expliquen; contestaran a preguntes sobre excepcions i sobre l'ús dels diacrítics o de les dièresis (sense assimilar ni les unes ni els altres). Però, ¡ai!, si no dominen les paraules d'una llengua l'estudi lingüístic es tornarà un luxe escolàstic (tan aparent com realment trist); o, pitjor encara, les hores de llengua pareixeran una taula d'un forense, amb instruments per a tallar i separar coses que l'alumne no sap què aporten a la comunicació de cada dia. En compte de classes vives que creen vida, els alumnes s'adormiran en hores mortes.

Però, cal advertir que el lèxic no pot reduir-se a una llista de paraules independents les unes de les altres. Ni és tampoc veritat que una paraula siga una suma de sentits solts, desconexos (tornem a dir-ho: no hi ha res aïllat ni en la ciència ni en la vida). Al contrari, cal impulsar l'establiment de relacions (etimològiques, afectives, intel·lectives) entre les paraules i el món, d'ús en contextos formals i pragmàtics, de jerarquies (unes paraules *produeixen* unes altres), etc. I, als sentits de cada nom, l'alumne ha d'afegir les seues emocions, els seus sentiments, tot allò que dilata el valor de la paraula. En definitiva, cada nom ha de tindre sentit múltiple i divers: etimològic, contextual, jeràrquic, intel·lectiu, emotiu o productiu.

Sí, el nom, els noms: un sentit ple de sentits.

Nota final

Sobre el nom de les plantes, fa poc ens ha arribat una notícia excel·lent: el TERM-CAT (Centre de terminologia de la llengua catalana) ha posat en línia el llibre *Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana*, per a consultes puntuals sobre el nom botànic de la major part dels fitònims arreplegats en diferents llibres

de plantes del nostre àmbit lingüístic: http://www.termcat.cat/ca/Diccionaris/En_Linia/191/Fitxes/. No solament és una obra magna, un *magnum opus*. De manera similar al que va suposar per a la romanística general el *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB, Palma, 1926-1968), el llibre dit és una obra mestra que s'ha avançat a lo que, en el camp de la fitonímia, posseeixen unes altres cultures de molts més recursos econòmics, logístics, demogràfics i polítics.

Qui tinga interès per la presentació del llibre en la Universitat d'Alacant, pot mirar les intervencions de:

Joandomènec Ros: https://youtu.be/KFOy-Oq_C9o

Manuel Benito : <https://youtu.be/zaS0y87HP2c>

Daniel Climent : https://youtu.be/UjII_sUxIkk

